

Ո Ի Տ Ի

(Շար. տե՛ս «Բազմավեպ», 1990, ք. 1-2, էջ 73-100)

ԱՂԱՏԵԻ

20. Այս վիճակ արեւելեան Հիւսիսային մասն է Սազախ գաւառի եւ Հարթակողմն երկիր, բնիկ հովիտ գետոյն իբր 30 մղոն ընդ երկայն պատեալ է քարաժեռիւք յաջմէ եւ Հրաբղխեայ լեռամբք բացակայիւք յահեկէ, ընդարձակ եւ թառ անտառօք, կաղնեաց, հացեաց եւ նմանեաց, առատաբուղիս վտակօք, այլ եւ հանքային ածխուտ աղբերօք, յորոց միջի դադարեն վրանօք յամարանի բնակիչք կողմանցն եւ արօտականք⁴⁷:

Բազմազոյն են գիւղորայք բնակեալք ի Հայոց եւ ոչ սակաւ ի Թաթարաց, որոց այլայլեալ է եւ զանուանս գիւղորայիցն ի Թուրք բառ: Անուն Աղատեւ գաւառի յիշի ի Ժ դարէ յԱսողկայ⁴⁷, յասելն վասն Գազկայ Ա, եթէ անցեալ ընդ Գազ բերդ ել ի գաւառն Աղատեւ, յամին 1001: Այլ ցորվայր ձգէր անուն գաւառիս եւ սահման՝ ոչ է յայտ, եւ ոչ թէ յի՞նչ առանձին անունս կոչիցին հովիտք օժանդակաց գետոյս որ յահեկէն. բայց Թուրի ինձ թէ սոքա, այսինքն է արեւմտեան Հարաւային եւ լեռնակողմն գաւառիս կոչէին Մահկանաբերդ յԺԲ դարու: Քանզի Հայրենիս Քուրդն իշխանի կոչէ պատմիչն Կիրակոս զ«Աշխարհն Կայենոյ եւ Մահկանաբերդոյ»⁴⁸, եւ Վարդան վասն Դաւթի նորգողի ասէ առեալ ընդ այլսն «եւ զՄաշիւր եւ զՄահկանաբերդ» եւ զբոլոր իշխանութիւնս Հայոց Կիրիկէի եւ Աբասայ»⁴⁹. եւ երկոքեանն իսկ ոչ զԼոկոյ բերդի՝ այլ զվիճակի իրիք իմաստս տան, որոյ զլխաւոր տեղի էր բերդն՝ որ ոչ յիշի այլուր եւ ոչ այժմ յայտնի

զ. Այս հատուածին համար Ալիշան իբր աղբիւր նշանակած է «Մշակ, Գ. 22» եւ «Մեղու, ԻԴ, 49»:

47. ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ, Պատմութիւն Տիեզերակամ, Պետերբուրգ, 1885, էջ 272:

48. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 209:

49. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն, էջ 119:

ւոյս երեւի ընդարձակութիւն դաշտաց՝ որ տայ զառիթ զուարճութեան մարդոյ»⁵⁰ :

Յիշեալ արձանագիր եկեղեցւոյն այս է. «Ի թուին ՈՍԷ, ես յամենայնի մեղապարտ Յովհաննէս, ամէն միաբան եղբարցս կամակ-ցութեամբ եւ ձեռնտուութեամբ յիմ ծնողաց եւ իմ եղբարցն այժմ ննջեալ, շինեցի զեկեղեցիս յանուն Վասակայ եւ Յուշկանն, Հասանայ եւ Վաչէի, եւ խնդրեմ մեծ յուսով եւ հաւատով, եւ զԱստուածածինն եւ Քրիստոսի չարչարանս բարեխաւս ունեմ, որ յետ իմ սպասաւորք տեղւոյս՝ զի Ջատիկ աւրն նոցա արասցեն ժամ. որ խափանէ՝ նզովս առցէ. կատարիչքն աւրհնին ի Տեառնէ. ամէն»⁵¹ :

Ժամանակակից նմին թուի եւ շինութիւն զաւթի մեծի եկեղեցւոյն, յորում են արձանագիրքս ի հիւսիսոյ կողմանէ. «Ես Վաչէ Անբերդեցի ի յխանաց ի յխան, ետու յեկեղեցիս դահեկան ի շինութեան զաւթիս նորոգման, Գրիգոր վարդապետն առաջնորդութեան հաւր Դաւթի. եւ նոքա ետուն զՂազարու տաւն եւ զԾարգարդարն զամէն եկեղեցիքս ինձ պատարագել զՔրիստոս. ով խափանէ իմ մեղացն տէր է»⁵² :

Եւ ի ներքոյ նորա. «Ի թուին ՈՄԶ, ես Գրիգոր վարդապետ, որդի Աբաս ի յխանի, մեծաւ յուսով միաբանեցայ յԱստուածածնիս, եւ ետու պատուական գրեանք եւ խաչ մասամբ յառաջնորդութեամբ հաւր Դաւթի եւ միաբանաց. եւ սոքա ետուն զտաւն Ոսկեանց, զամէն եկեղեցիքս ինձ պատարագել զՔրիստոս. ով խափանէ կամ զխաչն կամ զգրեանս հանել ջանայ՝ պատժեցի յԱստուծոյ»⁵³ :

Երեք միայն առաջնորդք յիշին յարձանան. Յովհաննէս՝ ի ՈՍԷ, Դաւիթ՝ ՈՂԴ-ՈՂԲ, Յովհաննէս՝ ՋԻԷ: Յառաջ քան զժամանակ սոցա յիշին Մակարայ վանքս ի վարս Ս. Յովսէփայ Նորոյ-վկայի, նահատակելոյ յամին 1170, որ յետ չըջելոյ ի Հաղբատ եւ ի Սանահին, եկն «Ի Մակարայ վանս, եւ անդ ուսեալ գիր եւ սաղմոս, եւ եղեւ կրօնաւոր, խարազնագրեատ արեղայ, եւ ապա անուանեցաւ Յովսէփ... եւ ապա գնաց յԵրուսաղէմ» : Յելս կոյս ԺԲ դարու, Արզու Սաթուն, կին Վախտանդայ Սաչնոյ Տեառն, ընձեռեաց վանացս նուէրս եւ զարդս եկեղեցւոյ, որպէս եւ Գոշայ վանաց եւ այլոց :

Յամին 1243 դէպք ինչ նշանաւորք եղեալ ի վանս արձանագրին անդ այսպէս. «Ի թուին ՈՂԲ. Այս մեր գիր յիշատակի սահմանեալ լինի երիտասարդին, որ ի բազում որոգայթից նեղեալ՝ դիմեցաւ յԱստուածածննս. եւ ի նոյն աւր յանկարծակի հասեալ հրաման արարչէն անկեալ երիվարէն ել ի կենցաղոյս, եւ եթող կսկիծ ծնողաց եւ ա-

50. ՁԱԼԱԼԵԱՆ Ս., Ամդ, էջ 146:

51. Ամդ, էջ 154:

52. Ամդ, էջ 149:

53. Ամդ, էջ 149:

մոռանոյն. եւ նոքա ետուն զէնս նորա յԱստուածածինս. Դաւիթ եւ միաբանքս ետուն նորա ժամ ի տաւնի Հոգւոյ Գալստեան. ով խափանէ դատի յԱստուծոյ :

22. Մնացորդք արձանաց Մակարայ վանաց.

Ա. «Ես Վասակ իշխան Եկանդկայ ետու յեկեղեցիս ճիահեկնայ (?) . առաջնորդ Դաւիթ եւ միաբանք ետուն ինձ ի տաւնի Վարդանանց երեք պատարագ. որ խափանէ իմ մեղացն տէր է» :

Բ. «Ես Խարդիշիկ եւ ամուսին իմ Խառային, մեծ յուսով միաբանեցայ Աստուածածնիս հալալ ընչիւք եւ հանապազորդեմ. Դաւիթ եւ ամենայն միաբանքս ետուն մեզ ժամ եկեղեցիքս» :

Գ. «Ի թուին ՈՂԴ. Առաջնորդի Դաւթի գրեցաւ երկու պատարագ ի տարին, Երեւման խաչին, Եւագրի քահանայ. որ խափանէ դատի ի Տեառնէ...» :

Դ. «Համբարձման տաւնի մին պատարագ Ստեփաննոսի քահանային. որ խափանէ դատի» :

Ե. «Կամաւն Աստուծոյ ես Դաւիթ առաջնորդ սուրբ ուխտիս, կամակցուեցեամք եղբարցս գրեցաք զՏեառն ընդ առաջ զամէն եկեղեցիքս որ Վահրամայ լինի պատարագ՝ որչափ ի շինուեցեան է սուրբ ուխտս. որ խափանէ դատի, կատարիչքն աւրհնին» :

Զ. «Յանուն Աստուծոյ այս մեր գիր է Դաւթի եւ այլ միաբանացս, որ տուաք Լիպարտի եւ ամուսնոյ իւրոյ, որ եկին յուսով եւ միաբանեցան եւ ետուն ի գին եկեղեցւոյս ոսկի, եւ մեք տուաք նոցա սուրբ Գրիգորի կիրակի աւրն մէկ պատարագ. ով խափանէ նոցա մեղացն տէր է» :

Է. «Յանուն Աստուծոյ այս մեր գիր է Դաւթի եւ այլ միաբանաց որ գրեցաք վասն Յովսեփայ, որ ետ ոսկի ի գին եկեղեցւոյս, եւ մեք տուաք մէկ պատարագ ի տաւնի Քառասնից» :

Ը. «Յանուն Աստուծոյ այս մեր գիր է եւ այլ միաբանացս. յորժամ ետ Պաւղոս ոսկի յեկեղեցիս, եւ մեք տուաք նոցա մէկ պատարագ ի տաւնի Վարդանանց. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ» :

Թ. «Այս մեր գիր է Դաւթայ եւ այլ միաբանացս, որ եւ գրեցաք ամիր Սարգսի որդւոյն Հասանայ՝ ի տարուամն երկու ժամ ի տաւնի Բարսղի Հայրապետին. որ խափանէ դատի յԱստուծոյ» :

Ժ. «Յուսովն Աստուծոյ ես Խարիբէդ եւ ամուսինն իմ Նանայն, մեր հոգոյ արդիւնս տուաք ի շինուեցեան եկեղեցւոյս, եւ զիմ այգին Արբունիքն այգէովն. հայր Յաւհաննէս եւ միաբանքս ետուն մեզ պատարագ զամենայն եկեղեցիքս ի տաւնի Վարագայ խաչին. ով զայգին խլէ կամ զժամն խափանէ դատի յԱստուծոյ» :

ԺԱ. «Ես Շրունայ մեծ յուսով միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու իս (40) դահեկան եկեղեցւոյս. առաջնորդ Դաւիթ եւ

միաբանքս ետուն ինձ երկու առուր ժամ ի տաւնի Յովհաննու տա-
րեմուտին. ով խափանէ իմ մեղացն տէր է» :

ԺԲ. «Ես Արեւի մեծ յուսով միաբանեցայ յԱստուածածնիս եւ
ետու դահեկան. առաջնորդ Դաւիթ եւ միաբանքս ետուն ինձ մէկ ժամ
ի տաւնի Յովհաննու՝ որ տարեմտին. ով խափանէ դատի» :

ԺԳ. «Ես Յովհաննէս առաջնորդ սուրբ ուխտիս, կամակցութեամբ
եղբարցս, սահմանեցաք տարին մէկ պատարագ յանուն Խաթունին.
առցեն անխափան» :

ԺԴ. «Ես Մխիթարիչս միաբանեցայ յԱստուածածնիս եւ ետու իս
(40) դահեկան. հայր Յովհաննէս եւ միաբանքս ի սուրբ Յակաւբայ
տաւնին կարգեցին մեզ ժամ» :

ԺԵ. «Ի Թուին Չիչ. Յուսովն Աստուծոյ եւ Յաւհաննէս եւ ամու-
սինն իմ Տիկին միաբանեցաք յԱստուածածնիս եւ տուաք զմեր հոգոյ
արդիւնս եկեղեցւոյս. Յաւհաննէս եւ միաբանքս ետուն մեզ ժամ ի
տաւնի Գայիանեանց» :

ԺԶ. «Այս մեր գիր է Դաւթի եւ միաբանացս, որ տուաք Ասպին
որ եկն յուսով եւ միաբանեցաւ յԱստուածածնիս...» :

ԺԷ. «Ես Տէրունականս միաբանեցայ եւ ետու իմ հոգոյ արդիւնս.
Յաւհաննէս եւ միաբանքս ետուն մի ժամ ի տաւնի Քրիստափորին» :

ԺԸ. «Ես Մէհնազս ետու զիմ հոգոյ արդիւնս եկեղեցիս եւ սոքա
սահմանեցին մի ժամ ի տաւնի Նունեայ եւ Մանեայ» :

ԺԹ. «Ես Շարուհի միաբանեցայ եւ ետու զիմ հոգոյ արդիւնս եւ
սոքա սահմանեցին մէկ ժամ ի տաւնի Գայիանեանց» :

Ի. «Ի Թուին ՈՂԳ. Կամաւն Աստուծոյ գրեցաւ պատարագ սուրբ
Յակաւբայ տաւնին Սարգիս քահանային» :

ԻԱ. «Յուսով ամենակալին Աստուծոյ եւ Դաւիթ որդի Տարիէլի
եւ Լիտան մեծ եւ հզար իշխանին Աթաբէգ Սաղունին. ետու ընծայ
եկեղեցւոյս վասն ննջեցելոց մերոց՝ որ ընդ հովանեաւ սորա, առաջ-
նորդ Յաւհաննէս եւ միաբանք սահմանեցաք զաւր սուրբ Մննդեան
Քրիստոսի երեք պատարագ մատուցանել, մինն Ռուսուգայ, մինն
Խաթութէ եւ մինն Ասպային. թէ ոք խափանէ դատի ի Տեաւնէ»

ԻԲ. «Ի Թուին ՈՂ, ես Տարիչս մեծ յուսով միաբանեցայ յԱ-
ստուածածնիս, եւ ետու զարդիւնս» :

ԻԳ. «Ի Թուին ՉԲ. Յուսովն Աստուծոյ եւ Սեբաւալ եւ Թօմայ քա-
հանայր եւ եղբայրք զմեր հոգւոյ արդիւնս տուաք եկեղեցւոյն, եւ
սոքա ետուն երկու պատարագ ի տաւնի Թովմայի. որ խափանէ մեր
մեղացն պարտական է եւ դատի յԱստուծոյ» :

ԻԴ. «Յուսովն Աստուծոյ եւ Մխիթար եւ ամուսինն իմ Մամբան
ետու ընծայ ի շինութեան եկեղեցւոյս, եւ մեք սպասաւորք սրբոցս
սահմանեցաք ի տաւնի Խաչին երկուշաբաթի աւրն երկու պատարագ,
արասցեն յանուն նոցա անխափան» :

ԻԵ. «Ես Հոգեդեղս ի (20) դահեկան ետուլ յեկեղեցիս. Յովհաննէս եւ միաբանքս ետուլն ինձ մէկ ժամ Սուքիասանց տաւնին. կատարիչքն արհնին յԱստուծոյ» :

ԻԶ. «Ես Գազանս մեծ յուսով միաբանեցայ Աստուածածնիս եւ ետուլ ի (20) դահեկան. հայր Յաւհաննէս եւ միաբանքս ետուլն ինձ ի տաւնի սրբոյն Սարգսի. կատարիչքն արհնին» :

ԻԷ. «Յուսովն Աստուծոյ ես Յաւհաննէս քահանայ ետուլ զիմ հոգևոյ արդիւնս, եւ զնեցի յԱրտաւազայ իւր ամէն որդեանց զայգին, ընծայեցի յԱստուածածնիս. Յաւհաննէս առաջնորդ եւ միաբանքս ետուլն երկու ժամ ի տաւնի Աշխարհամատրան կիրակէն ինձ առնեն եւ մի իմ մաւրն Զուգին. ով զայգին խլէ կամ ժամն խափանէ ՅժԸ հայրապետաց նզոված է» :

23. Ի վերոյ Մակարայ վանաց աղբիւրն Կայեմի (Թերեւս յանուն գաւառին) իջեալ գայ ընդ ստորեկրեայ ազուգայ ի վանն, այլ խանգարեալ է այժմ: Կայ եւ այլ աղբիւր յԱջաջուր: Մերձ սմա թուին գիւղքն Գրդեւան, 30 տամբք, Թերեւս յանուն Քուրդ իշխանի, կամ նոյն ընդ Քուրդ-գեղանն յիշելոյ յարձանս Հաղարծնի, եւ Սըրի գիւղ, 40 տուն բնակչօք: Յելից հիւսիսոյ սորա առ ձողաչ կամ ձէղաչ ջրով օժանդակաւ Աղստեւոյ՝ կայ համանուն գեօղ աւանն՝ որ եւ Բիւրիս կոչի, ի վերայ արքունի ճանապարհին, իբր 30 տամբք կամ աւելի: Վասն երթեւեկի ճանապարհին՝ նշանաւոր է գեօղս այս, յորում ի յիշատակ ուղեւորութեանն եւ օթելոյ նիկողայոսի կայսեր, յամին 1838, հիմն արկաւ դպրոցի՝ ի կրթութիւն Հայոց եւ Թաթարաց, այլ կիսաչէն մնաց: Անդ արկեալ է եւ կամուրջ ի վերայ գետակին: Բարձր են դիրք գեղջն՝ 2200՝ յերեսաց ծովու, եւ շուրջ պատեն լերինք բարձրագոյնք պորփիւրեայ եւ սեւագոյն ժայռիւք, կրաքարիւ եւ աւազաքարիւ, զորովք քերի կարկաջալով գետակն ձողաչ ականակիտ՝ այլ ջերմաբեր եւ խոտածու: Ի Բիբիս նստի գունդ մի պահապան զօրաց Ռուսաց: Յամի 1879 կամ 1880 ոմն յազգայնոց (Ղահրաման Յովհաննիսեան) պեղելով աստ հին գերեզմանս, եգիտ ի նոսին ոսկիագօծ մետաղեայ հաւս, արծուիս, ապարանջանս եւ նմանիս՝:

Ժամաւ հեռի ի Բիբիսաւ ի հիւսիսոյ կայ Մազամլու գիւղ, առ որով միւս եւս գետակ հզօրագոյն խառնի ընդ ձօղաչայ: Յանկեան խառնրդոցն կայ Կուճէն գեօղ, եւ մերձ նմին աւերակ հիմ Կուճեմայ, որ թուի քաղաք կամ աւան մեծ լեալ ի հնումն, որում ի ճահ գայ եւ անկիւն գետոցն յարեւելից եւ պար լերանց յարեւմտից. Թերեւս վասն օղնցն վատութեան լքեալ է՝ որպէս եւ նորն Կուճէն: Հուպ աւերակաց

է. Վերջին նախադասութիւնը Ալիշան աւելցուցած է յետագային, լուսանցքի վրայ, աղբիւր նշանակելով «Մշակ, Թ. 129» :

չինին կայ եւ ամայի մենաստանն Առաքելոց, փոքր եկեղեցեալ,
իբր ...՝ ընդ երկայն եւ ընդ լայն եւ սրածայր կաթողիկէիւ. իսկ գա-
ւիթն իբր ...՝ ընդ երկայնն եւ ընդ լայն: Ոչ է յայտ ժամանակ
չինութեան ուխտիս եւ ոչ այլ ինչ, զի ոչ գտանեմք առ պատմագիրս:
Իսկ յարձանագիրսն գոյ յիշատակ Գրիգորի Խաչենեաց, որ թուի
թոռն Վահտանգայ, շինողի Գոշայ վանացն, ի թուի ՈՂԳ (1244): Առ
եկեղեցեալն կանգնեալ կայ խաչարձան չափական բանիւս.

«Բան Հաւր բարձեալ անսկզբնական,
Կարապետին լեր աւգնական,
Ով քառաթեւ միշտ պանծալի,
Փրկագործող մարդկան ազգի,
Տեսիլ փառաց անճառելի,
Գերամաքուր եւ սրխրալի,
Յորժամ փայլես ընդ ամպս երկնի,
Լեր բարեխաւս Տեառն Յիսուսի,
Կարապետի քոյ նորոգողի,
Ամբլկանին իւր կենակցի,
Եւ զաւակաց իւր գովելի
Համայն ազգաց թողաւ լիցի»:

Յորմէ երեւի Կարապետիս այսմ նորոգեալ զեկեղեցին, բայց թուա-
կան նորոգմանն ոչ է:

Մերձ է ի Կունէն եւ Կիրաց ուխտ կամ մենաստան լքեալ, որոյ
եկեղեցին եւ գաւիթն ի վերայ երկուց երկուց սեանց Հաստատեալք,
վայելչագեղք եւ նրբաքանդակք են: Կաթողիկէ բարձր ունի տաճարն
եւ պարանոց նորա գունաւոր ապակեօք. կանգուն կայ սեղանատուն
եւ պարիսպք վանացն Կունենայ: Բայց եւ սորա երբն շինութեան եւ
անցք՝ անյայտ առ ի մէնջ:

24. Յահեկէ գետոյն Կունենայ եւ յարեւմտից սորա կան Ագսու-
տերէ գեօղք երկու. ի Հիւսիսոյ նոցա ձօղանիս, Ղօշոտամ, 40
տամբք, որ ի թիկանց կայ Գագայ լերին եւ Կոթի գեղջ:

Յելից Ագսուտերէի Գուշա-Այրում (?). յելից սորա Ֆառաղլը.
ի Հիւսիսոյ սորա Տաշ-սէլախօղլու կամ Տաշէ սալաքի ըստ Ռուսաց,
աւան, նշանաւոր տեղի ի Հնումն, հանդերձ գերեզմանօք իւրովք, ուր
նստէր Խան մի Խազախաց՝ Հաստատեալ ի Նստըր Շահէ: Աւերակք
նորա կան ի Հիւսիսոյ գեղջն եւ յելից Գաւարգինայ, ի ստորոտս պոր-
փիւրաբար հրաբխի լերանց, որք անհեղեղս պատառեալք են եւ քա-
րինս ժայթքեալ:

Կայ եւ միւս եւ նոր եւ մեծ աւան զօրանիստ Սէլախ-օղլու, հեռա-
գոյն ի բարձր դարափն Կուրայ՝ ընդ մէջ բերանոյ Ինճէ եւ Աղստեւ

գետոց, զոր Ռուսք կոչեն Սալօզլիմսփայա: Անդր քան զխառնուրդ գետակին Կունենայ ընդ Ճողաչայ՝ յահեկէ սորա կայ Ալրատդ գեօղ, եւ յաջմէ ի հանդիպոյ Գարազօյունլու:

Դարձ արարեալ անդրէն ի հարաւ, առ գետեզերք Աղստեւու յահեկէն ընդ մէջ Սեւքարայ ցխառնուրդ Ճողաչայ ի գետն մեծ՝ են գեօղք Սեֆալը, ձարրի, Խամախար յանկեան խառնրդոց գետոցն: Իսկ յաջմէն Ուզունքալա 60 տամբք, Պարխատերէ հանդէպ Սէֆալըլի. Լալա յելից նորա: Յիշի սա Լալի անուն՝ ի վերջ կոյս ժէ դարու, եւ տանուտէր գեղջ ժամանակին Յարութիւն ոմն: Հուպ յՈւզուն-թալայ՝ մենաստան մի է լքեալ Սրուեղ անուն, բարձրագմբէթ եկեղեցեաւ, յորում եւ գերեզման ճգնակիր առն, որոյ Հող խնդրի ի բուժումն անասնոց: Յասպատակութեան Լեկաց՝ բազմաց ասի ապաւինեալ այսր եւ կոտորեալ ի նոցանէ:

25. Ի ստորեւ խառնրդոյ Ճողաչայ, եւ վտակ մի փոքրիկ յաջմէ կողմանէ խառնի յԱղստեւ Սամփսունի ջուր անուն: Յանկեան սոցին կայ Ոսկիփառ գիւղ հին, յանտառախիտ վայրի, ի ստորոտս Գանպուլագ լերին, ուր եւ աւերակ հնոյ քաղաքի, պարսպօք եւ տամբք եւ կրպակօք, եւ ի վերոյ նորին մենաստան ամայի, որոց ոչ է յայտ գինչն, այլ յանուանէն եւ ի դրից տեղոյն գուշակի վայր նշանաւոր լինել, զոր, եւ Վախուշտ նշանակէ ի տախտակս իւր իշխանանիստ լինել:

Ի հիւսիսոյ սորա են՝ յաջմէ Աղստեւու Ազգօյունլու յելից Խանախարի. Գարաքարախ, յորմէ թուին զաղթեալ Թաթարք կողմանց Խերդվիսայ. Տաշ-Բեւեմէն, Քեւելէր, Յւ Հեռագոյն Գարալար, յորոյ յելից առ Կուռ գետով Քրաղբեւեմէն եւ Բօյլու՝ նոյնպէս յեզր Կրի:

Իսկ յահեկէ Աղստեւու՝ Հիւսէիմրէկլիու հանդէպ Գարաբաբախի, Տիւզ-Քըշդաչ, Քօլաղըր, Ափղափա որ է Աղստեւ, բնավայր գաւառին յեզր գետոյն. ի նախնեաց ոչ յիշի գեօղ կամ շէն յայս անուն, այլ միայն գաւառն եւ գետն. այժմ Ռուսաց հաստատեալ է զօրանիստս եւ ի սմա: Բնակեն ի սահմանսն եւ Տոխոպորեցք եւ Մալեաքանք:

Ի հիւսիսոյ նորա Խալխամա, Խալֆալը, Գարալար, Բիրիլի եւ Գազալը՝ ի հարաւոյ ելից Սէլահ-օղլուի մերձ ի Կուր:

ՇԱՄՇԱՏԻԼ ԳԱԻԱՌ

26. Այժմեան գաւառն Շամշատիլ որ եւ Ամիր-Շամշատիմլի, սահմանի ի հիւսիսոյ կողմանէ նախազրեալ Խազախ գաւառաւ, յարեւմտից Արեգունով գեղաբունոյ, ի հարաւոյ Այրում եւ Գանձակ գաւառօք, կամ ձկեր գետով: Հանգոյն Խազախայ եւ սա լեռնային է մեծագոյն

մասամբ, արեւելեան կողմն միայն դաշտավայր Կուրայ: Գլխաւորը լեռանցն որք զարեւմտեան սահմանն ձեւեն ի թիկանց Ղարազու երկրի բարձրն Մրդուզ, յորոյ պարուէ իջանեն Թաւուզ, Մրդուզ եւ Շեմաք գետակք, եւ յիրար անկեալ գործեն զՏաւուշ գետ: Թեւք լեռանց ձգին ընդ մէջ նոցին, զատուցանելով յերկարածիգ ձորս, որպիսի է եւ ի Հիւսիսոյ կամ յահեկէ նոցին ձորն Հասանսու գետոյ, որ յարեւմտից Մրդուզա իջեալ՝ ուղղակի ընթանայ ընդ մէջ անջրպետաց Աղստեւու եւ Տաւուշոյ ի Կուր, յարեւելից Ղարազու, որպէսզի պատշաճիլ եւ սմա Միւսիս կոչման: Գետն Տաւուշոյ ընդունի յաջմէն եւ զԱսրիկ գետ, որ նման Հասանայ ընդ ձոր երկայն ուղիղ ընթանայ: Ի հարաւոյ սոցա խաղայ ի Կուր՝ հզորագոյն գետ Ջակամ բոխեալ ի թիկանց Շահիսօմախ, Շըխ, եւ Շէյդանաղան լեռանց Արեգունոյ: Չորք առաջք են գետոյն՝ կոչեցեալք Ինէկ-պօղան (Կովախեղդ), Մանուէլագետ, Պապանան եւ Կարկառ, զորս ոմն յայժմու վարդապետաց՝ ստորիջուք առուս Գեղամայ ծովուն ասէ ընդ սիրտ լեռանց ծորեալ: Քաջ ձկնաբերք են ջուրք Ջակամայ, ունին ընդ այլան եւ փիշխով ձուկն համեղ յոյժ: Յաջմէն ընդունի Ջակամ վտակս ինչ, իսկ յահեկէն ճղճեալ յառուս՝ այնպէս մտանէ ի Կուր, կղզիաձեւ երկայնադիր ցամաքս պարուրելով, որոց հարկ է խոնաւս եւ մօրուսս լինել: Յարեւմտակողն դաւառիս բաց ի Մրդուզայ նշանաւորք են Խուլան օղի: Յելից Շըխայ՝ Խամլըզ յելից նորա, Շէյդանաղան կամ Շէյդանտէրէ, թերեւս Դիւսխոուն կոչեցեալ լեռուն ի Միւսիսարայ Գոչէ՝ Յաջմէն Ջակամայ անջրպետ նորա եւ ձկերայ՝ Գրզլմա, Միս եւ այլ լեռինք, յորոց ձգին ողնայարկ անձուկք ձորաձեւք ընդ դաշտն Կուրայ, պորփրեայ եւ սիենեան կազմածով եւ կրային արկուածով, որպէս եւ Աղստեւու լեռինքն:

27. Գաւառս Շամշատի կամ Շամշատիմլի յանուն Թաթարաց տոհմի, ունի հաւանօրէն զհին գաւառն Ուտիոյ զՏուչխատակ, յորմէ եւ Տաւուշն գաւառ ի միջին դարս՝ յանուն գետոյն. յորում ժամանակի եւ յետոյ՝ հարաւային կողմն կոչէր Ջակամ կամ Սագամ՝ յանուն իւրոյ գետոյն, որոյ թուի յետոյ կոչեցեալ եւ ի վերայ բովանդակ Շամշատիլայ եւ անդր եւս, եթէ արժան իցէ հաւանել աշխարհա-

ը. «Ոմն յայժմու վարդապետաց»՝ չկրցանք ստուգել թէ ով կրնայ ըլլալ, զոր Ալիշան այլուր եւս կը հետեւի անոր, նշանակելով լուսանցքին վրայ «Գ. Գ.» տառերը:

54. Միւսիսար Գոչէ կատարուած մէջբերումները կատարուած են միեւնոյն աղբիւրէն, որ մասնական կերպով Ալիշան հրատարակած է Հայպատումի մէջ (էջ 361-2, 384-391), «Ժած Գանձակայ» եւ «Կաթողիկոսք եւ դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ժԲ դարու» վերնագրով: Նոյնը միացած հրատարակած է Մ. Կաղանկատուացիի Պատմութիւն Աղուանից (Երեւան, 1983), էջ 350-357, ուսկից կը կատարենք մեր նշումները «Միւսիսար Գոչ (ԿՂԿՏ.)», էջ 356» բացատրութեամբ:

գրին Վարդանայ, որ ասէ վասն Գանձակայ ձգիլ «իւր վիճակովն եւ Զակամով մինչեւ ի դաշտն Գաղայ»⁵⁵, եւ դարձեալ ի Զակամ համարի եւ զՀաղարծին եւ զԳետիկ: Նոյն կողմանք եւ մանաւանդ հիւսիսայինքն՝ ի բնակչացն անուանէ կոչէին եւ Սեւորդիք կամ Սեաւ որդեաց աշխարհ, զատ ի Սեւորդեաց ճորոյն: Քանզի Յովհաննէս կաթողիկոս ասէ վասն «բնակչաց Ուտի գաւառի՝ որ են Սեւորդիք»⁵⁶, եւ դարձեալ յՈւտի գաւառ ի Տուս գեղ ասէ զԿոնն ձերբակալ արարեալ ի Բուղայէ, եւ յարէ ի նոյն թէ «ի նախնոյ իւրմէ Սեւկայ՝ Սեւորդիք ազգին անուանէին»⁵⁷, բնակելոյ ի հովտին Տաւուշոյ՝ ընդ մէջ Հասան եւ Մրղուզ գետոյ: Եւ զի Տուս եւ Տաւուշ մի գաւառ է (թէեւ զանազան շէնք են յայն անուանս), յայտ դարձեալ յայլմէ բանէ կաթողիկոսին լինի, որ վասն Սմբատայ Ա ասէ կալեալ «զՈւտի գաւառ մինչ ի քաղաքն Հոռնարակերտ եւ մինչ ի Տուս եւ ի Շամքոր»⁵⁸, որպէսզի սահմանակից լինել սոցա, որպէս եւ էն արդ Տաւուշ Շամքորայ: Անհրկբայ եւս ասէ պատմիչն Վարդան «Տաւուշ գաւառն Սեւորդեաց»⁵⁹, որով երեւի մեծի մասին Շամշատիլայ լինել Սեւորդիս Ուտիոյ: Բայց թէ հարաւակողմն արեւմտից գաւառիս՝ գլուխն Զակամայ արդարեւ յՈւտի համարեալ էր եւ ո՛րպէս ի նախնուան կոչէր՝ ոչ ունիմ սսել:

Համօրէն դաշտակողմն գաւառիս թերեւս եւ Աղստեւուն ի հիւսիսոյ՝ կոչէր Կոտմանայ դաշտ, յոր անուն եւ գետ մի՝ որ թուի ինձ Հասանն, որոյ հովիտ ոչ յիշի յառանձին անուն գաւառի, այլ մեզ ի դէպ թուի գրել եւ զայն ուրոյն վիճակ ընդ Տաւուշ եւ Զակամ յերիս տրուելով:

Յետ պայազատութեան Արշակունեաց եւ Աղուանից՝ Պարսք եւ ապա Բագրատունիք տիրացան գաւառիս. յԺԲ դարու Կորիկեան տոհմ նոցին՝ վտարեալ ի Լուռոյ՝ պայազատէր ի սմա: Իսկ յելս դարուն եւ ի սկիզբն ԺԳին՝ Վահրամ մեծ իշխան տիրէր սմա ի Գագ բերդէ ցՇամքոր, յորոյ աւուրս Խորազմեանք եւ ապա Թաթարք յարձակեցան յերկիրն, զոր առ վայր մի թափեալ Վահրամայ, յետ ոչ բազմաց անդրէն ի Թաթարաց եւ ապա ի Պարսից առեալ եւ աւերեալ լինէր. զկնի եւ ի Վրաց, առ որովք եւ ի Լեկաց ասպատակեալ եղեւ:

55. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Աշխարհացոյց, Փարիզ, 1960, էջ 11:

56. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂՍ., էջ 275:

57. ԱՌՊ, էջ 235:

58. ԱՌՊ, էջ 203:

59. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԿ., Պատմութիւն, էջ 92:

ՁՈՐ ՀԱՍԱՆԱՅ - ԿՈՏՄԱՆ

28. Ձոր Հասան գետոյ երկայնաձգի ընդ մէջ անջրպետաց Աղստեւու եւ Տաւուշայ, եւ է հովիտ բարեբեր, արօտաշատ եւ մայրեւոր, եւ ջերմիկ կլիմայիւ, որով եւ տածէ թղենիս եւ նռնենիս, փստղենի, յասմիկ եւ վարդ վայրի: Զհասան գետ Վախուշտ նշանակէ եւ այլով անուամբ Ահաւերդ, ո՛չ գիտեմ յէ՞ր սակս: Սա, որպէս ի վերդ ասացաք, թուի Կոտմանն գետ, յիշատակեալ ի Վարդանայ պատմէ, յոր անուն թերեւս եւ հովիտն իսկ եւ վիճակ կոչէր երբեմն, որպէս կոչի ի Մաղաքիայ դաշտն⁶⁰, որ առ բերանով գետոյն ի Կուր: Քանզի եւ այսմ վայրի ի ճահ կրթի բան նորա եւ այլոց պատմչաց՝ որք այլեւայլ մերձաւոր դիրս յիշեն ի պատմութեան մեծի պատերազմին Թաթարաց եւ Վրաց յամին 1221. քանզի Վրացն պատմիչ ի սպառուած սահմանաց Գաղայ ասէ բնակեալ նախ զԹաթարս, յառաջնումն անդ մտի եւ յարձակման իւրեանց ի վրահայս, եւ ապա առ Սագամաւ ասէ զբանակ նոցա: Կիրակոս վերագոյն եւս ի հիւսիս ասէ. «իջեալ ի դաշտավայր տեղիս զոր Խոնանն անուանեն. քանզի անդ պատահէր թշնամեաց»⁶¹: Վարդան ասէ՝ մտեալ «յերկիրն Գուգարացոց առ դաշտավայրօքն ի կողմանց Աղուանից (եկեալք ի շորայ)․․․ զորոց զհետ մտեալ ամենայն ուժով Լաշն (թագաւոր Վրաց) հասանէ առ գետովն Կոտմանայ»⁶²: Իսկ զհալածումն Թաթարաց ի Վահրամայ՝ մինչեւ ի Գարդման ասէ սա, յորում միաբանի եւ Մաղաքիա, որ երկարագոյն քան զերկոսեան ընկերսն պատմէ, այլ վրիպի ի թուականն՝ գրելով յամին 1224. «լուեալ թագաւորն Վրաց զհամբաւ զայոյ Տաթարին՝ եւ ընդդէմ նոցա 60.000 հեծելով ի դաշտն մեծ որ կոչի Կոտման, որ կայ առաջի Տերուսակամ բերդին. եւ յորժամ խմբեցաւ պատերազմն՝ յայնժամ ազդեցութեամբն սատանայի, որ հանապազ հակառակէ նա ճշմարտութեանն, տէրն Մամասայ-գումուց Համիդօլա անուն, յաղաքս քինու. ինչ շատեաց զձին աթաբակ Իւանէի, զի․․․ (սա) եկն ի Գաղ՝ առ մեծ եւ իմաստուն իշխանն Վարհամ Պլուզաքարէին. եւ առեալ զնա զօրօք իւրօք՝ զնաց ընդդէմ Տաթարին: Եւ առեալ կորովի եւ մեծ իշխանն Վարհամ զայոյ թեւն, եւ Իւանէ զձախոյ, եւ յորժամ արձակեցան ի միմեանս, այս ոճիրս գործեցաւ, որ գրեցաւ, ի ձեռն անիծելոյն Համիդօլայ: Իսկ յորժամ ետես ազգն նետողաց զայնպիսի երկպառակութիւն ի նոսա, յայնժամ զօրացեալ արձակեցան ի վերայ Վրաց հեծելոյն եւ յանխնայ կոտորեցին զնոսա: Իսկ մեծ իշխանն

60. Հմմտ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԲՆԱՅ, Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Պետերբուրգ, 1870, էջ 5:

61. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 203:

62. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն, էջ 142:

Վարհամ, տէրն Գազայ, առեալ զաջոյ թեւն, եւ մինչ յերեկոյն գնաց կոտորելով զՏաթարն յանխնայ յարձակմամբ, մինչեւ առհասարակ լցաւ դաշտն Սազամայ կոտորեալ Տաթարով: Եւ ինքն Վարհամ իշխանն Գազայ իբրեւ լուաւ զկոտորումն զօրաց թագաւորութեանն, յայնժամ մեծապէս տրտմեալ եւ թողեալ զգործ պատերազմին՝ դարձաւ յամուրս բերդին իւրոյ որ կոչի Քարհերձ: Եւ այս եղև ի թուականութեան Հայոց ՈԿԳ»⁶³:

Անուն կոտմանայ իբրու գաւառ յիշի եւ վաղ ուրեմն ի Վրաց պատմութեան, յիւս է դարու, յորում ասի երանելոյն Արջիլայ թագաւորի տուեալ Վարազմանայ իշխանի իւրոյ խնամոյ՝ զերկիրն ի կոտմանայ մինչեւ ի Քրդածոր (Քուրդիս-խեվի), թերեւս Քուրդ Վաճրիսխեով: Արդ եւ աստի յայտ լինի զի ի նախնումն գաւառ մի էր մեծ յանուն կոտմանայ, զոր փոխանակեալ նորոց՝ մնաց անունն ի դաշտն եւ գետն՝ յԺԳ դարու, իսկ այժմ ոչ բնաւ լսի:

29. Յիշատակեալդ ի պատմութեանս Տերուակիան բերդ ի գլուխ կոտմանայ, թուի լինել ի գահ սպառուածի երկայնածիզ ոստոյ լեւրանցն Սարը Մեշէի, որ ի թիկանց Միափորոյ ընդ մէջ Աղստեու եւ Հասանջրոյ, յաջմէ սորա, եւ մի ի նշանաւոր բերդորայից կողմանցս է, որ նախ յիշի յամին 1122, առեալ ի Դաւթէ Նորոզողէ ի ձեռաց Պարսից, եւ երկրորդ անգամ ի Զաքարեանց՝ յիւս ԺԲ դարու: Իսկ յառաջ քան զկէս ԺԳ դարու՝ թաթարք ի բուռն արկին եւ զայն ընդ այլս ի ժառանգութեանց Վահրամայ, եւ ապա թողին նմա:

Իսկ Մամասա Գոմուց վայր անծանօթ է, եւ չթուի նոյն ընդ Մանաս-բէկ աւանի, որ հեռի է ի վայրացս, առ կուրան գետով: Յիշատակի եւ սա ընդ բերդեանն Հայոց՝ զոր Դաւիթ Նորոզող թափեաց ի Պարսից:

Ի հովտիս Հասանայ սակաւք արդ նշանակին գեօղք, եւ ամենայն յաջմէ գետոյն, որպիսիք են յարեւմտից խաղալով՝ Հախում կամ Վարդապետի գիւղ յայգեւէտ սահմանի 20 տամբք. Դաշը վերին եւ Դաշը մերձին: Ստորեւ քան զսոսա Հասան գետ բաժանի յառուս որպէս յուրվք ի գետոց Ուտիոյ: Ի գետամէջս անդ է Պայազիտլի գիւղ. հանդէպ նորին կէօկնալը, եւ ի ստորեւ քան զսոսա սակաւ ժամուք հեռի ի կուր գետոյ՝ Հասան գեօղաւան, որ ի Ռուսաց Հասանսփի կամ Հասանսփայա կոչի, եւ զխաւոր շէն հովտին ճանաչի. այլ զինչ եւ որպիսի ի հնումն՝ ոչ է մեզ յայտ:

30. Մերձ ի հախում գիւղ, ի ստորոտս լեւրանցն կայ մենաստան Վարագայ Ս. Նշան, տակաւին կանգուն եւ անաղարտ, քարակերտ եւ բազմաքանդակ դրուագօք, յոյժ վայելուչ եւ ճարտար, որ յարձանա-

զրէն ճանաչի շինեալ յելս ժԲ դարու, ի զարմից Կորիկեանց, ի Դաւթէ՝ որդոյ Վասակայ որդոյ Կիւրիկէի Գ, որոյ կանգնեալ է զմեծ եւ զհոյակապ եկեղեցի Տիրամօրն եւ զգաւիթն վայելուչ՝ ի թուին 1198, որք կիսաւեր են այժմ, եւ յեկեղեցւոյն է խաչարձանս՝

Սուրբ խաչ տէրունական

Լեր Դաւթի աւգնական

Յաւուրն անեղրական:

Եւ հուպ յեկեղեցին այն մատուռն մի սաքաչէն եւ գերեզման տիկնոջ միոյ ճգնաւորի, որում ընծայեն եւ զշինութիւն վանացն, եւ թերեւս մի ի դստերաց Կիւրիկէի իցէ:

Առընթեր տաճարի Տիրամօրն կայ միւս եւս բարձրագմբէթ եկեղեցի ինն խորանօք, բարձր պատուհանօք, քանդակազարդ կամարօք դրանց եւ վայելչագոյ գաւթաւ: Յամին 1231 յասպատակել Պարսից խորագմեայց ի Ուլաթ, Ղուկաս հայրն Վարազայ վանից՝ առեալ ըզսուրբ նշան ուխտին՝ փախեալ եւ եկն այսր, որպէս եւ ինքնին պատմէ յարձան եւ ի գիր. «Ի թուին ՈԶ, ընդ այլ յոյով շչխարհս՝ հարաւ գաւազան Աստուծոյ ի գաւառն Ուլաթայ, ի ձեռն խորագմին եւ թագաւոր (?), ընդ որս եւ մեծահռչակ սուրբ ուխտն Վարազ յիշեցեալ՝ վասն մեղաց մերոց. յայսմ ամի, ես Ղուկաս հայր Վարազայ, առեալ զտիեզերահամբաւ սուրբ նշանն, զչնորհեալն յԱստուծոյ ի փրկութիւն մարդկան ի ձեռն Պատրոնիկէի եւ սրբոց Հռիփսիմեանց եւ Թաւթկայ, զամենայն չրջեցայ թափառեալ տեղէս ի տեղն. ապա ի կամս յառաջատես խնամոց Տեառն՝ հասի ի նոր բերդն, առ քրիստոսասէր իշխանն Վասակ. յաստուածաբանակ Առաքալտն կոչեցեալ վանքս. եւ ազդումն ինչ լեալ առ իս՝ հաճոյանալ սուրբ նշանիս ի տեղւոյն եւ նկատեցի գեղեցկաչէն եկեղեցիս արժանի հանգստեան սրբոյս, եւ մեծարեալ ի բնաւիցս՝ առի զվանքս, եւ ետու զՈւաչս եկեղեցւոյս Աստուծոյ, առաջնորդութեամբ եւ վկայութեամբ տէր Յովհաննու շինողի եկեղեցւոյս, առաջի հրեշտակաց եւ մարդկան: Հաստատեցաւ ինձ ի տաւնի սրբոց Առաքելոց Պետրոսի եւ Պաւղոսի, Յովհաննու եւ Յակոբայ՝ զամենայն եկեղեցիքս պատարագ. արդ եթէ ոք հանել ջանայ աստի, կապանս եւ անէծս ժառանգեսցէ ի հոգի եւ մարմին անբժշկելի ի սուրբ նշանէս եւ ամենայն սրբոց Աստուծոյ, որչափ այս եկեղեցիս շէն է՝ մի՛ ոք իշխեսցէ զՈւաչս հանել կամ գիմ յիշատակս խափանել»:

Յայսմանէ առաջին անուան վանացն խափանեալ՝ Վարազայ Ս. Նշան կոչի ցարդ, յորոյ պատիւ յաւելեալ թուի անդ եւ այլ շինուածս ի թուին (ՈԶԶ) 1237, թէպէտ եւ նշանն փոխադրի դարձեալ ի Վարագ: Շինութեան վանացս վկայէ եւ Կիրակոս պատմիչ. «Դաւիթ իշխան Նոր բերդին, հայրն Վասակայ իշխանին, որ շինեաց գեկեղեցին հրա-

չազան ի վանքն որ Անապատն կոչի, հուպ ի Նոր բերդն, առաջնորդութեամբ եւ ձեռնտուութեամբ արքեպիսկոպոսին Յովհաննու Տուեց-ւոյ... եւ եղեւ աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օծաւ եւ կնքեցաւ յանուն Ս. Աստուածածնին ի ՈԶԹ (1240) թուին Հայոց»⁶⁴:

Ի բանիցս եւ յարձանագրէն ստուգի եւ տեղի Նորբերդ անուանի ամրոցին, որ նախ յիշի յԺԲ դարու՝ ի Դաւթայ շինողէ Վրաց արքայէ, առեալ ի ձեռաց Պարսից, եւ յետոյ երեւի սեփականեալ տոհմիս Կիւրիկեանց, ուր նստան յիշատակեալքդ Վասակ, որդին իւր Դաւիթ՝ այն որ ըմբռնեաց զԱղսարթան զազգակից իւր զտէր Մածնաբերդոյ, եւ նորա որդի Վասակ, առ որով Թաթարք առին զՆորբերդ ընդ այլ բերդեան կողմանցս, յամին 1225, եւ թողին անդրէն ի տեարս իւրեանց: Առ սա եկին Ղուկաս հայրն Վարազայ, եւ Յովհաննէս Տուեցի արքեպիսկոպոսն Շամքորայ եւ Գարդմանայ եւ Տաւրչոյ եւ կողմանցս, եւ աստ, ըստ Վարդանայ պատմչի «ի ՉԺԲ (1273) թուին... զառ ի վեր եւ նեղ ճանապարհաւ կացեալ մինչ ի խորին ծերութիւնն՝ Հանգեաւ ի Քրիստոս, ի հնչակաւոր վանս Նորբերդին՝ Անապատ կոչեցեալ, թաղեցաւ ի դուռն եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ, եւ այլ բազում շինուած եւ արդիւնս վաստակեալ, հրամանաւ եւ ձեռնտուութեամբ Վասակայ թագաւորին Բազրատուոյնոյ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ կայցէ առաջի Աստուծոյ, անշիջանելի ի հոտ անուշից յաւիտեան»⁶⁵:

ՏԱԻՈՒՇ

31. Զընդարձակ վիճակն Տաւուշ, որ ընդ մէջ լերանց անջրպետաց Հասանայ եւ Զակամայ, բնավայր ցուցաք միոյ ի հին գաւառաց Ուտիոյ, այն է Տուչխատակ, որոյ անուն ոչ յիշի ի պատմութեան, վասն որոյ եւ մարթ է սխալ համարել զընթերցուածդ առ աշխարհագիրս մեր: Իսկ անուն Տաւուշայ՝ ոչ յիշի յառաջ քան զԺ դար: Բայց զգետն, որ ցարդ կրէ զանունս՝ վախուշտ նշանակէ եւ յայլ անուն Եգլեց. նոյնպէս եւ պատմիչն Վրաց ի վէպս ԺԲ դարու, որ ըստ այլ օրինակաց գրի Ելգեց (թերեւս Եղեգեաց): Եւ ինձ թուի թէ այսպէս կոչէր՝ յետ միութեան Տաւուշ եւ Մրդուչ գետոց, եւ անդ սպառել Ջորոյն Տաւրչոյ, որ ի միջի ոստոց Սարըմէչէ եւ Մրդուչ լերանց: Իսկ զստորին մասն գետոյն ի դէպ եւս է յանուն Մրդուշայ կոչել, զի ուղղակի են ընթացք սորա՝ որպէս զՀասանայ եւ զԱղստեւու եւ Զակամայ. իսկ Տաւուշայն՝ խոտորնակ, նախ ընդ արեւելս ուղղեալ եւ ապա ի հարաւ

64. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 153:

65: ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն, էջ 155:

անկեալ ի Մրդուէ: Բայց այս զիարդ եւ է՝ ձորագաւառն Տաւուշոյ՝ ի միջի ասացեալ լեռանցդ պարունակի, յորում ցարդ յայտնի եւ կանգուն կայ անուանի բիրդն Տաւուշոյ, ի միջավայրս ձորոյն՝ յահեկէ գետոյն, Թաուզ-գալէ կոչեցեալ այժմ, ամայի եւ անբնակ: Եւ յելից հիւսիսոյ նորա, իբր փարսախաւ հեռի, ի ստորոտս լեռանց՝ աւանն Տաւուշ՝ Թաուզ-ֆէնտ կոչեցեալ, յորում 60 տուն բնակիչք են:

Աշոտ Երկաթ ի սկիզբն ժ դարու, ստէպ գայր ի կողմանքս, վասն բարիոք կլիմային եւ անկասկած դրիցն, ուր եւ մարտ տուեալ վատթարէր եւ ձերբակալ առնէր գառաջինն զՄովսէս, զոր իւր իշխան կացուցեալ էր Ուտիոյ. ապա ինքն դաւեալ յիւրոցն ի Շիրակ՝ խոյս տայր այսր: Եւ երրորդ անգամ յապստամբել Սեւադայն Սահակայ աներոյ իւրոյ՝ «չուէ գնայ ի հանդիպումն նոցա, վասնզի բանակեալ գետեղեալ կային ի ծործորս լեռնակի միոյ ըստ արեւմտեան կուսէ Ձորոյն Տաւուշոյ, վարանել յափշտակել եւ ի ձգել յորոգայթս իւրեանց զթագաւորն: Եւ անդ ապա գտեալ բլրակ մի, որ ունէր զինքեամբ քառաժեռս շրջապատ, ի նմա ելեալ բնակէր զօրն ողջոյն եւ զգիշերն ամենայն... (Իսկ Սահակ) գումարտակ զբոլոր զօրս իւր առնէր աւելի քան զութ հազար արանց, եւ յառաջ կոյս մղեալ եւ հանդէպ բլրակին հորդան տուեալ յորոյ վերայ կայր թագաւոր... (Իսկ սա երկերիւրովք եւեթ արամբք) յասպարիսին շահատակեալ եւ յական թօթափել իբրեւ հողմ ինչ նոսա փոթորկեալ, եւ ոչ մնաց ոք ի տեղիս ճակատուն... այլ ցան եւ ցիր սփռեալ ընդ զլուխս կոհակացն եւ ընդ հովիտս եւ ընդ խորածորս եւ ընդ անտառախիտ մայրիս. եւ Սահակ որդուովն իւրով Գրիգորիւ ձեռքակալ լինէր»⁶⁶:

Յետ այսորիկ միւսանգամ եկեալ Աշոտոյ՝ կարգէր վերակացու կողմանցս զԱմրամ Յլիկ կոչեցեալ վասն ուժեղութեանն, որ ապրտամբեալ յԱշոտոյ եւ ապստամբեցուցեալ զիշխանս գաւառին. «եւ ապա առձեռն պատրաստ զամրոցն Տաւուշոյ առեալ՝ ի նմա ամրապահնստ առնէր զընտանիս տան իւրոյ... (եւ ինքն զօրօքն) որջացեալ ամրացեալ կային ի մէջ անտառախիտ մայրեացն առ ափն կուր գետոյ: (Իսկ Աշոտ հինգերորդ անգամ եկեալ յՈւտի օգնութեամբ Եգերացոց) հորդան իւր զօրուն տուեալ անխորհրդաբար անկանէր յանձուկ եւ ի նեղուց վայրս ամրոցի միոյ, զի ոչ ումեք լինէր հնար ելանել ի տեղուղէ անտի, սակս շուրջանակի մացառախիտ մօրացեալ թաւալոցացն, բայց միայն ի միոյն յայն ի նեղ եւ յանձուկ վայրացն որ մտինն»⁶⁷: Վասն որոյ խորհէին զօրքն ունել եւ մատնել զԱշոտ, եւ նորա ելեալ յերկվարս օղապարիկս գիշերայն ճողպրէր զանձն:

66. ՅՈՎՂԱՆՆԵՍ ԿԹՂՍ., էջ 390-391:

67. ՄԵԻԹԱՐ ԳՈՇ (ԿՂԿՏ.), էջ 353:

Ի սկիզբն ժԱ դարու, Գազիկ արքայ ի վախճանելն եւ ի բաժանել յերիս որդիս իւր զաշխարհ տէրութեանն, զՏաւուշ ետ անդրանկանն Յովհաննու թագաւորի. ապա ժառանգեցին Կիւրիկեանք: Եւ յամին 1139 անդ օժաւ Գազիկ-Գրիգորիս կաթողիկոս Աղուանից առաջի Աբասայ թագաւորի բերդին եւ Դաւթի արքայի եղբօր նորա որդոց Կիւրիկէի Բ, եւ բազմագումար ժողովոյ եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց, ձեռամբ Սահակայ եպիսկոպոսի Կարնոյ, առաքելոյ ի Գրիգորիսէ կաթողիկոսէ Հայոց յարեւմտից:

Ի ժԲ եւ ժԳ դարս՝ Վիրք, Պարսք եւ Թաթարք բազում անգամ հանին յիրերաց զբերդս այս, որպէս եւ յամին 1144 Չաւլի ոմն զօրավար Պարսից նուաճեալ զԳանձակ «փութանակի երթայր ի բերդն Տաւուշ, յորում ամրացեալ էր թագաւորն Աբաս. եւ բազում ջանիւ ընդ երկար պաշարեալ զնա՝ ապա առնոյր զբերդն: Իսկ Աբաս՝ անցեալ զնաց առ թագաւորն Վրաց»⁶⁸:

Եւ յետ այնորիկ աթոռ անդրանիկ տոհմին Կորիկեանց փոխեցաւ ի Մածնաբերդ: Ի կէս ժԲ դարու՝ անտճանի եղեւ Տաւուշ, ընծայելով զառաքինի վարդապետն Յովհաննէս, որում աշակերտեցաւ Մխիթար Գոշ: Իսկ յելս կոյս դարուն՝ աստ ծնաւ եւ զարգացաւ աշակերտն Գոշայ՝ Վանական վարդապետ, առ որով ջանիւ պաշարեալ առին զայն Թաթարք, քանզի «ամուր դղեակ եւ աթոռ սուլտանի էր» ըստ Մաղաբեայ»⁶⁹:

32. Իբր երկժամաւ հեռի համբէն Տաւրշոյ՝ կայ բերդ գիւղ 80 տամբք: Թերեւս աստ կամ մերձակայ ուրեք սահմանս Տաւրշոյ էր եւ Կածարէք մի յանուանի բերդից, զոր թափեցին Չաքարեանք ի Պարսից եւ Թաթարք ի Հայոց: Իսկ զեղջն Տաւրշոյ մերձագոյն ի հարաւոյ արեւելից նորա եւ յաջմէն գետոյն կայ Գըզըլ-պուլագ (Կարմիր Աղբիւր) գեօղ, որ բազմամարդ էր ի սկիզբն դարուս. այլ Նաղի խան Պարսից գերի վարեաց զընակիչս նորա, եւ Դաւիթ ոմն որսորդ անվրէպ, որ յայնժամ անապատակեաց կեանս վարէր, կալեալ զկիրճս անցից լերանց վայրացն հրացանաւ տապաստ արկեալ շատ զոք ի Պարսից՝ գերծոյց զբազմութիւն գերւոյն. ապա ինքն դաւով ի գիշերի սպանաւ եւ կայ թաղեալ անդ առ եկեղեցեօքն որ Գոյր եւ Եղբայր կոչին:

Յարեւելից Գըզըլ-պուլագայ յահեկէ գետոյն առ հարաւագնաց հոսանօքն կան Թէգէֆէտ, Մէլիլիւ եւ Եֆէլիւ գիւղք. յետինս կայ ի գլուխ խառնրդոց Տաւուշայ եւ Մրդուշայ, եւ կոչի թերեւս ի հին անուն Եգլեց գետոյ եւ մերձ նմին Ամերլի կամ Իմերլիւ:

68. ԱՅՊ, էջ 401-402:

69. ՄԱՂԱԲԵԱ, էջ 7:

Ի գետամէջն Թառուայ եւ Մրղուչայ տարածանին երկայնածիզ Թեւք համանուն լերին, եւ ի նմա թուին լինել ամրոցք անուանիք ի հնումն յաւուրս Թաթարաց: Ի հարաւակողմն առ Մրղուչաւ, ի ստորեւ քան զխառնուրդ նորին ընդ Շէմաքայ, յաջմէն կայ Գուլէլի գիւղ 40 տամբք, յորոյ անդաստանս գերեզման Պուլանըգաց Լեկի հաւատացելոյ եւ մատուռն կուսանաց:

Մերձ են ի Խուլէլի (որ թարգմանի Աշտարակաւոր) Գըշաք եւ Գըշաք-գալէ՝ զորոց բնակիչս ասի ձէլալէտտին սուլտանի կոտորեալ ընդ կամանասայլիւք, եւ ցուցանի տեղի կոտորածոյն Եեգիտ-գըրման կոչեալ:

Յեկից հիւսիսոյ Խուլալեայ եւ յահեկէ գետոյն՝ կայ Գարագայա գիւղ, ծանուցեալ ի յիշատակարանի գրելոյ ի թուին 1694 «ժողովուրդն Ղարաղայոյ» • Թերեւս յանուն միոյ ի լերանց Մրղուչայ այսպէս կոչի գեօղս (Սեաւ ժայռ):

Յեկից Ղարաղայայ կայ Չորաթան գիւղ, իբր 100 տամբք. յարգաւանդ եւ հարթածեւ վայրի, յորում նստէր մէլիք Հայ ի Բէղլու տոհմէ, որոյ սերունդք կան ցայսօր պահպանք ճանապարհաց կողմանցն յերեսաց աւազակաց, արք կորովիք, որք եւ զղէմ կալան Նաղի խանի՝ ի յարձակել նորա եւ ի վերայ գեղս:

Ի սորա ելից եւ ի հարաւոյ Եջլիւի՝ կայ փոքրն Գուշնու կոչեցեալ գեօղ, զի կայ միւս եւ մեծ Գուշնու:

Յարեւմտից սոցա Նորաշէն գիւղ, 30 տամբք, առ որով ձորակ մի եւ ի նմա քարաժայռ բլուր, որ թուի տեղին ուր ամրացաւ Աշոտ Երկաթ:

33. Իսկ անձուկ գետամէջք Մրղուչայ եւ Շէմաքայ՝ որ ի Խամլըք լեռնէ բլխէ, համակ լեռնավայր է, եւ գեօղք ոչ նշանակին անդ: Ի լեռնէ անտի ի հարաւոյ զուգից վտակացդ ձգի երկայնանիստ Շրմըխ լեռն ցահմանս Մեծին Գուշնու գեղջ՝ ընդ մէջ Մրղուչայ եւ Ապիկայ: Մերձ յակունս վտակին եւ ի սկիզբն լերինն՝ կայ Շրմըխ գիւղ փոքր, ուր գան յամարան բնակիչք Խուլէլի գեղջ:

Իսկ յարեւելակողմն ի սպառուած կոյս երկայնածիզ լերինն ի հարաւոյ Չորաթանայ, կայ ձեռակերտ վանական վարդապետի վանքն Խորանաշատ, շինեալ ի սկիզբն ժԳ դարու, որ «վասն յուրվ եկեղեցեացն որ ի նմա՝ ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երգէվանից բերդին եւ ի թիկանց Գարդմանոյ: Առնէր նա շինուածս երեւելիս, գաւիթ շինելով ի կոփածոյ վիմաց ի դուռն մեծ եկեղեցոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր եւ զբան վարդապետութեան ուսուցանէր այնոցիկ որ ժողովեալ էին առ նա յամենայն գաւառաց»⁷⁰, յորս էր եւ պատմիչ

բանիս Կիրակոս վարդապետ եւ համչիրակ իւր միւս պատմիչ վարդապետն Վարդան: Զեկեղեցին մեծ այլ ոմն պատմիչ կոչէ՝ «փառաւոր, սրբատաշ վիմօք, գմբէթաւոր եւ բազմախորան»:

Յետ ոչ բազմաց (իբր յամին 1226-8) ասպատակք Զաւլադին սուլդանի Պարսից խորազմեայց աւերեցին զվանսն, եւ Վանականն երթեալ «իւրովք աշխատութեամբք փորեալ էր իւր քարայրս ի կատարս բարձրագոյն քարի միոյ, որ կայ հանդէպ գեղջն՝ որ Լարուտն կոչի, ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ բերդին. (ի Մրդուչ լերինս) եւ շինեալ յայրի անդ եկեղեցի մի փոքրիկ եւ անդ դադարէր գաղտնութեամբ... եւ անդ կայր զետեղեալ եւ ժողովեալ բազում գրեանս... եւ բազում գային առ նա եւ ուսանէին... եւ իբրեւ շատացան մարդիկն՝ հարկ եղեւ նմա իջանել յայրէ անտի, եւ առ ստորոտս քարին շինեաց եկեղեցի եւ սենեակս, եւ անդ դադարեալ էր, (ի գալ Թաթարաց յամին 1235) բնակիչք գեօղիցն այնոցիկ անդր դիմեցին եւ լցաւ արամբք եւ կանամբք եւ մանկտուով յոյժ. եւ եկեալ Թաթարն պաշարեաց զնա: Եւ նոքա ոչ ամբարս ունէին եւ ոչ ջուր, եւ էր եղանակն ամառնային եւ տօթ յոյժ, եւ սկսան տապել յայրի անդ իբր ի բանտի»⁷¹: Վասակ էջ վանական առ Թաթարս եւ խոստումն առեալ ի նոցանէ՝ իջոյց զապաւինեալսն յայրն, յորս էր եւ Կիրակոս Պատմիչն՝ որ եւ ասէ. «Տարան զմեզ ի փոքրագոյն աղբիւր մի որ կայր ի մէջ վանիցն, եւ ետուն մեզ ջուր, զի յոյժ ծարաւի էաք զաւուրս երիս, եւ ապա տարան զմեզ ի տեղի ինչ արգելանի, եւ զաշխարհականս ի գաւիթս եկեղեցւոյն... եւ ի վաղիւն անդր հանին զմեզ ի գլուխ վանիցն ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ, եւ խուզեալ առին որ ինչ կայր առ ումեք եւ զինչ յայրի անդ էր»⁷²: Եւ ի հրամայել իշխանին առ վարդապետ կալ ի վանսն խնայեալ նորա յեղբօրորդի իւր Պօղոս քահանայ «զի մանուկ տիօվք էր, ինքն եկն զկնի նորա, յուսացեալ թէ հնար իցէ եւ զմեզ զերծուցանել»⁷³. մինչեւ զնաց ի Գագ բերդ եւ զինս հատեալ վասն անձին փրկեցաւ եւ Կիրակոս փախստեամբ զերծաւ ի Գետիկ: Իսկ ի հաշտել Թաթարաց՝ վանական «եկն դարձեալ յառաջին վանսն իւր ի խորանաչատ, եւ մխիթարէր եւ լուսաւորէր զբազումս»: Եւ անդ հանգեաւ յամին 1251 յ18 Մարտի, «եւ տարեալ Թադեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարեւելից կուսէ, մօտ ի փոքրագոյն եկեղեցն՝ ուր էին գերեզմանք աղբատաց, զի ինքն այնպէս հրամայեաց: (Յետոյ թուի շինեալ զայժմեան մատուռն գեղեցիկ, ուր կայ գերեզման նորա): Անդ էր եւ եպիսկոպոս գաւառին Տէր Սարգիս՝ բազում վարդապետօք եւ երիցամբք. չոգաւ եւ կաթողիկոսն Աղուանից Տէր Ներսէս, եւ եպիսկոպոսն Տէր Յոհաննէս յետ միոյ աւուր

71. Աճդ, էջ 243-244:

72. Աճդ, էջ 247:

73. Աճդ, էջ 248:

յիշատակի նորա, ողբացեալ եւ լացեալ յոյժ ի վերայ գերեզմանի նորա, եւ մխիթարեալ զեղբարս որ անդ՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս: Եւ կալաւ զառաջնորդութիւն վանիցն եղբորորդի նորա Պօղոս քահանայ, եւ զվարդապետական ուսումն՝ Գրիգորիս վարդապետ նորին աշակերտ եւ ազգական»⁷⁴: Առ յետին պատմիչս ոչ յիշի Սորանաշատ, որ ցարդ կանգուն կայ բարձր զմբէթաւ, 12 խորանօք, եւ բազմայար կամարօք իւրովք:

34. Իսկ Երգեվանից բերդն՝ որ առ նմին լինել վկայի, եւ յժԲ եւ յժԳ դարուն՝ մերթ ի Պարսից եւ Թաթարաց եւ մերթ ի Վրաց եւ Հայոց նուաճէր: Հուպ է ի Սուլէյի գիւղ, եւ թուի կոչեցեալն արդ Գրգլար գալէսի Հանդէպ Սորանաշատու յարեւմտից հիւսիսոյ նորա ի բարձր եւ յանմատոյց քարակտոր լերին ձգելոյ ընդ մէջ Մրդուչ եւ Ասրիկ գետոց:

է եւ այլ ամբոց ի լերին հուպ ի Մովսէս գիւղ, որոյ են տունք իբր 25, եւ թերեւս կոչիցի յանուն Մովսիսի իշխանի՝ որ յաւուրս Աշոտոյ Երկաթի:

Թերեւս բերդն այն որ առ Մովսէս գիւղիւ, եւ կամ այլ բերդ ի մերձաւոր սահմանս է Մածնաքերդն կամ Մծնաքերդ, ուր յետ զրկելոյ եւ ի Տաւըշոյ՝ նստէր տոհմն պայազատաց Կիւրիկեանց: Աստ մեռաւ Աբաս թագաւոր որդի Կիւրիկէի՝ յամին 1145, եւ թագաւորեաց որդի նորա Կիւրիկէ Գ, եւ թոռն Աբաս Բ, փեսայն Նանայի: Ջորդի սորա յայլմէ կնոջէ զԱղսարթան դաւեաց Դաւիթ հօրեղբորորդին. այլ բերդացիքն մերժեցին զնա եւ զերծուցին զԱղսարթան, զորմէ ասէ Կիրակոս⁷⁵ հասեալ ցաւուրս իւր: Ջնա պայազատեաց Կիւրիկէ Դ յառաջին կէս ժԳ դարու: Յիշին եւ որդի սորա եւ թոռն անդր քան զկէս դարուն:

Յիշին ի կողմանքս եւ Քէօսէլէր, 30 տամբք, եւ Խրիփ կամ Խրիսեցիք 40 տամբք: Ստորեւ խառնրդոյ Մրդուչայ եւ Թաուզայ՝ յահեկէ գետոյն կայ Քաղղըլը (?), գիւղ, եւ յաջմէն Թաուս միւս Թաուզքիի ըստ Ռուսաց, որ հաւանելի է լինել Տուսն յիշեալ ի Յովհաննէս կաթողիկոսէ⁷⁶, յորում յԹ դարու նստէր Ստեփաննոս Կոն իշխան Սեւորդեաց, զոր կալան Բուղա: Յաւանէ աստի էր վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսն Յովհաննէս Տուեցի՝ ի կէս ժԳ դարու, զոր զրուստեն վարդան⁷⁷ եւ Կիրակոս⁷⁸ ժամանակակից պատմիչք:

74. Անդ, էջ 348:

75. Անդ, էջ 153-154:

76. Հմմտ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԹՂՍ., էջ 235:

77. Հմմտ. ՎԱՐԳԱՆ ՎՐԻ., Պատմութիւն, էջ 154:

78. Հմմտ. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱՍԿԵՑԻ, էջ 348:

35. Յանձնուկ ձորակին Ասրիկայ ոչ նշանակին գեղք, բայց անդր քան զլեռնային սահմանն ի դաշտաբերանն Օչաֆլը գիւղ յահեկէն, յելից Խորանաշատու լեռնոտինն, եւ Գուշնու Մեծն յաջմէն ի վերայ արքունի ճանապարհին Գանձակայ, որ եւ աւան եւ զօրանիստ Ռուսաց թուի: Աստի եւ ի վայր եւ յարեւելս ցարդ յիշելոյ վայրացդ՝ դաշտավայր է գաւառիս, մասն Կոտմանայ նախայիշելոց. աստանօր ըստ պատմչին Վրաց՝ թուի զտեղի առեալ յամին 1163 Պարսից ասպատակելոց ի Գուգարս, թողլով զԳագ յաւեր, եւ յապականութիւն մատնելով գերկիրն. յորոց վերայ կամէր յարձակիլ Գիորգի արքայ Վրաց, այլ արգելաւ յիւրոցն: Իսկ Պարսք չուեցին գնացին ի Գեղաքունի:

Յանկեանն խառնրդոյ Ասրիկայ ընդ Մրղուչայ կամ Տաւրջոյ՝ կայ Պուգալկանա գիւղ, յելից նորա՝ Սանատտիրլի, եւ ի սորա ելից մերձ ի Կուր միւս Պուլլականա, առ որով են այց ընդ գետն մեծ եւ ճանապարհ որ տանի յԱղուանս:

Ի Հարաւոյ նորա, առ գետովն կայ ձիւովտերէ (?) գիւղ: Գետն Տաւրջոյ կամ Մրղուչ՝ առու հատեալ ի Կուր յահեկէն գործէ տելդա կամ կղզիաձեւ վայր, յորոյ ի Հարաւոյ կողմանէ յանկեան ուրեմն գետոյն մեծի կայ Կըռչէն գիւղ, 70 տամբ, որոյ բնիկք՝ Ուտիք անուանին, մինչեւ ցայսօր զԱղուանից լեզուն վարելով, որ թերեւս եւ յայլ գեղեանն լսիցի ի նմին կղզեվայրի, ի հիւսիսոյ Կըռչէնայ, ի Մամսարրի, Խաղդիմնի եւ Քաղերրի:

(Շար. 4)

Հ. ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻՇԱՆ